

OSMANLI'DAN CUMHURİYETE TARİKATLARIN SİVİL TOPLUM KURULUŞU NİTELİKLERİ

Utku AYBUDAK¹⁰

Öz

Sivil toplum, Batı medeniyetinin tarihsel gelişimi sırasında ortaya çıkmış bir kavramdır. Totaliter devlet deneyimlerinden sonra, bireyi devletin keyfiliğinden koruma işlevini üstlenebilecek özerk toplumsal yapılar önem kazanmıştır. II. Dünya Savaşı sonrasında sivil toplum çalışmalarının artması bunun en bariz örneğidir. Bireyi tamamıyla kontrol altına alan ve toplumdan özerk yapılar çıkmasına müsaade etmeyen bir devlet sisteminin zararları görülmüştür. Hem akademide hem siyasi düzeyde sivil topluma ilgi artmıştır. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği dağıldıktan sonra da Batı dışı toplumlarda sivil toplumun yahut sivil toplum benzeri yapıların varlığı araştırılmıştır. Öncelikle Doğu Avrupa toplumları bu açıdan incelemeye tabi tutulmuş daha sonra ise kaçınılmaz olarak araştırmacılar İslam toplumlarına yönelmiştir. Müslüman toplumlarda da sivil toplum benzeri yapılar olarak vakıflar ve tarikatlar ön plana çıkmıştır. Bu çalışmada temel olarak tarikatların, Osmanlı toplumunda sivil toplum benzeri bir yapı olarak değerlendirilip değerlendirilemeyeceği ele alınmaktadır. Ayrıca tarihi süreci içinde tarikatların devlet ile olan ilişkisi bağlamında sivil toplum kurumu olmaya yaklaşım uzaklaşması incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Sivil Toplum, Tarikat, Osmanlı toplumu, Vakıf

FROM OTTOMAN TO REPUBLIC NGO QUALIFICATIONS OF RELIGIOUS ORDERS

Abstract

Civil society is a concept that emerged during the historical development of Western civilization. Autonomous social structures which operate between the state and the individual, can undertake the function of protection of individuals from state arbitrariness and have gained importance after totalitarian state experiences. The rise of civil society studies after World War II is the most obvious example of this. The damages of a state system that completely controls the individual and does not allow show up the autonomous structures from the society has been understood. Both academic and political studies about civil society has increased. After the dissolution of the USSR, the existence of civil society or structures similar to civil society in non-Western societies has been investigated. Firstly,

---

¹⁰ Arş. Gör., Uşak Üniversitesi, utku.aybudak@usak.edu.tr

the Eastern European societies have been examined in this respect. Then, inevitably, researchers faced to Islamic societies. In Muslim societies, foundations and religious orders could be noticed as structures similar to civil society. Therefore, this study mainly focuses on whether the orders in Ottoman society can be evaluated as structures similar civil society. In addition, within the historical process, the relationship between the orders and the state will determine that the orders converge or diverge to the structures similar to civil societies.

Keywords: *Civil Society, Religious Order, Ottoman society, Foundation*

1. GİRİŞ

Tarihi gelişmeler, siyasi konjonktür ve devlet yapılarındaki değişimler sosyal bilimlerde belli konuları ön plana çıkarıp belli konuların da arka planda kalmasına sebep olabilmektedir. Bu bağlamda, belli tarihsel ve siyasi gelişmeler neticesinde sivil toplum kavramının sosyal bilimlerdeki görünürlüğüne arttığı kolaylıkla gözlemlenebilir.

İki dünya savaşı arasında devletleri totaliter yönetimler kurmaya iten tarihi gelişmeler ve sonrasında dünya tarihinin gördüğü en kanlı savaş olan II. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi; toplumların devletten özerkliği, toplumun devlet ve politikacılar üzerindeki denetimsel araçları ve devlete bağlı olmayan toplumsal örgütlenme gibi sivil toplumla doğrudan doğruya alakalı konuların titizlikle düşünülmesine yol açmıştır.

Özellikle 68 kuşağı olarak anılan, çocukluğunu II. Dünya Savaşı yahut onun hemen sonrasındaki yıkım, yokluk ve sefalet döneminde geçirmiş insanların reaksiyoner bir tavır olarak ortaya koydukları savaş karşıtı söylem de siyasi konjonktürel bir gelişme olarak dikkate alınmalıdır. En kristalize olmuş halini hippilik denilen yaşam tarzında bulan bu hareket, barışçıl yollarla ve toplumsal hareketlerle o güne kadar devletlerin ve politikacıların inhisarında olan konuları tartışmış, klasik yaklaşımlara eleştirel bakış açıları getirmiş ve sivil bir hareket olarak tarihte önemli bir yer tutmuştur. Sivil toplum dediğimiz kavramın önemini ve gücünü görmek açısından 68 kuşağı önemli bir gelişmedir ve elbette sosyal bilimlerde yankısı da büyük olmuştur.

Son olarak devlet yapılarına bakılacak olursa 90 sonrası SSCB'nin yıkılmasıyla beraber dünya tek kutuplu bir hal almıştır. Batı bloğu, ABD'den gelen ve kamu yönetimi kavramına

yeni bakış açıları getiren uygulamaları kendi yapılarına tatbik etme uğraşı içinde olmuştur. Bu eğilimde öncelikli olarak kamu yönetiminde süreçlerden ziyade çıktılarını önemseyen ve kamu yönetimine daha ticari bakan yeni kamu işletmeciliği ortaya çıkmıştır. Daha sonra da devlet-yurttaş ilişkilerine yeni bir bakış açısı getiren yönetim kavramı yayılmıştır. Her ne kadar üzerinde mutabık olunan tek bir tanımı yapılamamış olsa da yönetim en genel manada, klasik yönetim anlayışında tek taraflı ve tamamen hiyerarşik şekilde gerçekleşen devlete ait karar alma sürecine çok daha geniş perspektifte bakılması gerektiğini öne süren bir kavramdır (Parlak, 2013, s. 289-292). Yönetim; karar alma sürecine yerel aktörler, sivil toplum ve özel sektörü de dâhil etmeye çabalayan bir anlayıştır.

Görüleceği üzere sivil toplum kavramı giderek önem kazanmaktadır ve sivil toplumun üzerine yüklenen sorumluluklar gün geçtikçe artmaktadır. Buna paralel olarak sosyal bilimlerin yazınında da sivil toplum çalışmaları, sivil toplumu anlayabilmek ve eksikliklerini görebilmek açısından son derece önem kazanmıştır. Sivil toplumun Batı’da ortaya çıkan bir kavram olması hasebiyle Türkiye’deki sivil toplum çalışmalarının belli bir alanını da Osmanlı’da var olan kimi yapıların sivil toplum örnekleri olarak sayılıp sayılmayacağı hususu oluşturmaktadır. Bu çalışmada da Osmanlı’dan günümüze kadar gelen dini bir yapı olan tarikatların sivil toplum kavramı çerçevesinde değerlendirilmesi ve siyasi alan ile ilişkisi tarihsel olarak ele alınmaya çalışılacaktır.

2. SİVİL TOPLUM KAVRAMI

2.1. Düşünsel ve Tarihsel Temelleri

Bugün anladığımız manada sivil toplum kavramı kapitalizmin gelişme sürecinde burjuva düşünürleri tarafından ortaya konmuş ve geliştirilmiştir. Toplumun devlete karşı otonomisi ile yakından alakalı bir gelişim arz etmektedir. Kavramın modern manada ortaya çıkışı böyle olmakla beraber düşünsel anlamda çok gerilere götürülebilir. Literatürde Antik Yunan’da sivil toplum kavramı dendiğinde Aristo’dan alıntı yapılmaktadır. Özgür Yunanlıların politik olarak eşit düzeyde oldukları Polis’te, filozoflar kent devletinin yönetimi hususunda çokça fikirler ortaya atmışlardır. Aristo da yurttaşın aile hayatını geçirdiği “oikos” ile polis arasındaki farka dikkat çekmiştir. Polis insanın aklıyla var olduğu ve düşüncelerini dil ile ifade ettiği kamusal alana tekabül etmektedir. Fakat oikos denen alanın politik alan ile bir karşıtlık olduğu düşünülmemelidir. Polis kavramına ziyadesiyle önem veren her Antik Yunan düşünürü gibi

Aristo'da da polis, oikos'a hiyerarşik olarak üstündür (Bayhan, 2002, s. 4). Antik Yunan'daki bu anlayış doğal hukuk çerçevesinde de aynen devam etmiş ve "politike koinonia" nın çevirisi olan "societas civilis" ifadesi devletten farklı bir alanı kastetmek için değil aksine devlet alanını ifade etmek için kullanıla gelmiştir.

Tarihsel olarak bakıldığında orta çağın sonuna doğru feodal politik birimlerden ve feodal hukuksal düzenlemelerden kaçmaya çalışan bir kentli sınıf ortaya çıkmıştır. Temel olarak ticari kaygılarla hareket eden ve burjuvazinin habercisi sayılabilecek esnaf, tüccar gibi toplumsal kesimlerin kurallardan ve devletten kaçış çabaları sonucu de facto olarak ortaya çıkan devletten azade vaziyet, sivil toplumun bilinen anlamda kökenini oluşturmaktadır (Bernhard, 1993, s. 2). Görüldüğü üzere sivil toplumun mutlakiyet öncesi gelişimi devletlerin merkezileşmesi ve feodalizmin parçalanması ile yakından ilişkilidir.

Kapitalist üretim tarzı bir tohum olarak kendini gösterdiğinde çeşitli (teknolojik, iktisadi, toplumsal, tarihsel) gelişmeler ışığında devlet giderek merkezileşmekteydi. Feodal dönemde devlet yöneticisine ortak olan Papalık ve feodal lordlar etkisini yitirmekteydi. Bu siyasetleşme süreci boyunca eski iktidar sahibi kurumlar ve zümrelerin politik sahada etkisini yitirmesi onların örgütlü halini yok etmedi. Böylece yeni bir "kamusal hayat biçimi" tesis eden aydınlanma toplumu sivil toplumun prototipini oluşturmak üzere tarihteki yerini aldı (Cohen & Arato, 2013, s. 80).

Siyasal ve toplumsal düzeydeki yeni gelişmeler düşünürlerde de yankısını bulmuştur ve dönemin düşünürleri Hobbes, Locke, Rousseau gibi isimlerin eserlerinde toplum, kendisine devletten bağımsız bir yer edinmeye başlamıştır. Bilindiği gibi Hobbes'ta devlet, doğal bir oluşum değil hatta aksine doğal devletin anti tezi olarak insanların kurduğu bir yapı olarak yer almaktadır. Hobbes'un kuramında asıl önemli öge devlettir ve eğer bireyler sivil toplumdan devlet lehine vazgeçmezlerse herkesin herkesle daimi savaş halinde bulunduğu doğa durumuna dönme tehlikesi ile karşı karşıya kalırlar (Tosun, 2001, s. 32). Hobbes'un aksine siyasal liberalizmin temsilcisi olarak görülen Locke'un temel kaygısı birey özgürlüklerinin siyasal iktidar karşısında korunmasıdır. Hobbes'tan farklı olarak siyasal olanın vazifelerini mümkün olduğunca daraltmaya yönelik Locke'un insan ve toplum telakkisinde insanlar, doğa durumunda zorunlu olarak çatışma halinde değildir. Çatışma sadece ihtimallerden bir tanesidir. Sivil topluma geçiş de aslında doğada bağımsız olarak bulunan insanlar arasındaki uyumun

arttırılması ve sürekliliğinin sağlanması ile gerçekleşmektedir (Savran, 1987, s. 32). Dönemin bir diğer düşünürü Montesquieu ise Roma hukuk geleneğindeki sivil ve kamu hukuku ayrımını dönemine irca ederek siyasal hukuku yöneten ve yönetilenlere ilişkin düzenlemeleri oluşturan; sivil hukuku da toplumun bireylerinin kendi arasındaki ilişkileri düzenleyen hukuk olarak kavramsallaştırmaktadır (Tosun, 2001, s. 33).

Görüleceği üzere Antik Yunan'da ve doğal hukuk geleneğini sürdüren skolastik düşüncede devletten ayrı şekilde anlaşılan bir sivil toplum algısı yahut kavramsallaştırması bulunmazken öncü olarak Hobbes'un sayılabileceği ancak daha çok Locke ve Montesquieu ile şekillenen bir düşünürler silsilesinden sonra devlete zıt bir toplum tahayyülü de oluşmaya başlamıştır. Toplumun devletten farklı bir inceleme nesnesi olarak ele alınmasının, modern sivil topluma giden düşünsel yolu açtığı söylenebilir.

2.2. Hegel ve Sonrası Sivil Toplum

Sivil toplum kavramı en radikal dönüşümü Hegel ile beraber yaşamıştır demek hata olmaz. Terimin tarihi kökeni Antik Yunan'a kadar götürülebilirse de sivil toplum kavramının modern manasını kazanmasına giden yolu açan düşünür Alman filozof Hegel'dir. Hegel; sivil toplumu devletten farklı, devlet olmayan bir alan olarak tanımlamaktadır. 1821 yılında yazdığı "Haklar Felsefesi" adlı eserinde tarihsel olarak sivil toplumu, aile kurumunun devlet kurumuna evirildiği sırada diyalektik gelişmesiyle ortaya çıkan ve devlete giden yolda aracı bir kurum olarak tanımlamaktadır. Böylece Hegel, modern endüstriyel devleti incelemeye çalıştığı bu eserinde sivil toplumu; aileden ve devletten tamamen bağımsız, ekonominin ve ekonomik ilişkilerin bir alanı olarak değerlendirmektedir (Stillman, 1980, s. 624). Bireysel çıkarların, ihtiyaçların ilan edildiği ve bunların peşinden gidildiği bir alan olarak sivil toplum,encil ihtiyaçların karşılanma sahası olmanın yanında şematik bir anlatımla kendinden önceki kurum olan ailenin kurallarını belirlediği fakat kendinden sonraki kurum olan devlet tarafından kurallarının belirlendiği bir kurum olarak ortaya çıkmaktadır (Tosun, 2001, s. 40). Ancak unutmamak gerekir ki şematik bir izah indirgemeci anlatım tehlikesini de doğurmaktadır. Devlet mutlak manada sivil toplumun belirleyeni değildir. Aksine sivil toplum ile devlet arasında Hegel düşüncesinin en temel yapı taşlarından biri olan diyalektik söz konusudur. Devlet olmadan sivil toplum alanı var olamayacağı gibi sivil toplum olmadan da ideal devlete ulaşmak mümkün değildir.

Sivil Toplum üzerine düşüncelerini kendinden önceki düşünörlere yönelik eleştiriler üzerine oturtan Marx'a bakıldığında ise onun Hegel'den daha farklı bir değerdendirmedi bulunduğu görölmektedir. Öncelikle Marx da Hegel gibi sivil toplumu orta çağın sonuna doğru ortaya çıkan burjuva bir yapı olarak görmektedir. Ancak ona göre sivil toplum olumlu manada medenileşmiş insanların ortaya koyduğu bir yaşam alanı değil, kapitalist üretim tarzının sonucu olan mülk sahibi sınıf ile mülksüzler ayırımına dayanan bir yapıdır. Üstelik Marx'ın devlet ile sivil toplumu konumlandığı alanlar da taban tabana zıttır. Marx için sivil toplum alt yapıya devlet ise üst yapıya dâhil bir kurumdur. Bu durumda devlet sivil toplumdaki çatışmaları ortadan kaldıracak, sivil topluma şekil verecek bir kurum olmaktan çok uzaktır (Giddens, 1992, s. 21). Son kertede bir belirleyen belirlenen ilişkisinden söz edilecekse alt yapıya dâhil olan sivil toplumun belirleyen olduğu söylenebilir. Son olarak siyasal alan ile sivil alan çelişkesinin nasıl giderileceği hususu da Hegel ile Marx arasında farklılık arz etmektedir. Marx bu ikiliği ortaya çıkaran sınıflı toplum yapısı ve kapitalist üretim biçiminin bir devrim ile ortadan kalkması sonucu hem sivil toplumun hem de devletin ortadan kalkacağını ön görmektedir.

Marxist ideolojide bir eksiklik olarak addedilebilecek olan sivil toplumun kültürel alanına yönelik bir analiz ise Gramsci'de görölebilir. Gramsci için devleti, burjuvazinin elinde işçi sınıfına indirilen bir kırbaçtan ibaret görmek devlet-vatandaş ilişkisinin rıza/hegemonya ayağını es geçmek demektir. Devlet sadece zor aygıtı ile izah edilemez aynı zamanda ideolojik aygıtları vasıtasıyla insanlardan kabul gören, bu manada hegemonik, bir kurumdur. İşte sivil toplum alanı da geniş manada devletin rıza kazanmasını sağlayan faaliyetleri içeren bir kurum olarak görölmektedir. Böylece Gramsci, geniş manada sivil toplumu alt yapıdan almış ve üst yapıya taşımıştır (Bumin, 1981)

2.3. Modern Sivil Toplum

Giriş bölümünde de bahsedildiği gibi özellikle 1980 sonrası Sovyetler Birliğinin gerileyişi ve 90 sonrası tek kutuplu dünyada sivil toplum, "ideal bir toplumsal ve politik örgütlenmenin anahtar kavramı" (Ali Yaşar Sarıbay içinde: Tosun, 2001) olarak görölmeye başlanmıştır. Kavramın kazandığı önem John Kean'e göre kapitalist ekonomilerin yeniden canlanması, Keynesçi refah ekonomisinin çöküşü ve yeni toplumsal hareketlerin ortaya çıkışı çerçevesinde değerdendirilmelidir (1993, s. 16-24).

Tekrar gündeme gelişinin nedenleri hususunda olduğu gibi modern sivil toplum kavramının neleri içerdiği neleri dışladığı hususunda da bir mutabakat bulunmasa da en azından belli başlı sıfatları taşıması gerektiği dile getirilmektedir. Bu açıdan günümüzde sivil toplum dendiğinde; aileden bağımsız, bireyciliğin hâkim olduğu, devlet baskısı ve şekillendirmesinden azade, piyasa yönelimi içinde bulunan, farklılıklara karşı tahammül gösteren ve çoğulcu anlayışın hâkim olduğu, bireyler arası eşitliğin mevcut bulunduğu bir alan anlaşılmaktadır. Farklı tanımlarda farklı sıfatlar eklenebilirse de en geniş manada burada sayılan özellikler modern sivil toplum olgusunun zorunlu unsurları olarak düşünülebilir.

Bu bağlamda birkaç sivil toplum tanımı vermek gerekirse bu konuda Türkiye’de çalışmalar yapan Yayla (2003, s. 174-175) sivil toplumu: “devletin, dar anlamda da özel alanın dışında kalan ve toplumun kolektif hayatını oluşturan özerk grup, topluluk ve kurumların alanı” olarak tanımlamaktadır. Walzer (1992, s. 33) ise “Sivil toplum, insan topluluklarının hiçbir güç tarafından zorlanmaksızın içinde hareket edebilecekleri, kendilerini belirleyebilecekleri alanın adıdır. Bu alanı oluşturan aile, çıkar, inanç ve ideoloji adına kurulan karmaşık ilişkiler dizgesinin kendisi” şeklinde tanımlamaktadır. Sosyal bilimler sözlüğünde ise “gönüllü, kendi kendini oluşturan, kendi desteklerine sahip, devletten özerk, özel alan ile devlet arasında aracı niteliğinde örgütlü sosyal yapılanma” (Seyyar, 2007, s. 831) şeklinde bir tanım mevcuttur.

3. OSMANLI VE SİVİL TOPLUM

Osmanlı ve sivil toplum tartışması anakronik yahut oksimoron öğeler içermesi kuvvetle muhtemel bir alandır. Sivil toplum kavramı tamamen farklı bir coğrafyada ve tamamen farklı dinamiklerin sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Osmanlı’da yahut İslam hukuku ile idare olunan herhangi farklı bir coğrafyada sivil toplumdaki izler aramak araştırmacıyı çıkmaza sokabilmektedir.

Tüm farklılığına rağmen literatürde Osmanlı dönemi ve İslam medeniyetinde sivil topluma yahut sivil toplum örgütü benzeri kuruluşlara yönelik araştırma oldukça büyük bir yer kaplamaktadır. Bu tartışmanın girişi İslam toplumları içinde sivil toplumun mümkün olup olmadığı şeklinde yaşanmaktadır. Bu konuda elbette bunu mümkün görenler ve asla olmayacağını savunanları iki uca yerleştirilirse geniş bir yelpazede fikir veren eserler mevcuttur. Konuya daha detaylı ve analitik biçimde yaklaşan Richard Norton, sivil toplumun imkânı noktasında İslami hareketlerin ılımlı ve radikal olarak ikiye ayrılması gerektiğini ve

amaçlarına ulaşmada şiddeti hedeflemeyip demokratik yöntemleri tercih eden hareketlerin sivil topluma dâhil edilmesi gerektiğini dile getirmektedir (Uğur, 1998, s. 220). Gellner (1994) ise sivil toplum ve İslam hususunda bu kadar olumlu düşünmemekte, sivil toplumun ön şartının laiklik olduğunu söylemekte ve İslam'ın laikliğe dirençli bir yapı ortaya koyduğunu dile getirip İslam'ın meydana çıkardığı cemaat hayatının sivil toplumun ortaya çıkışına engel teşkil ettiğini iddia etmektedir. İslam ile sivil toplumun uyuşmayacağı düşüncesinde olanlar kadar İslam'ın sivil toplumu ortaya çıkarabileceğini düşünen araştırmacılar da mevcuttur. Örneğin Çaha (2004), İslam'ın merkezîyetçi ve totaliter bir devlet ön görüşünün bulunmadığını aksine sivil bir din niteliği taşıdığını bunun yanında toplumsal farklılaşmaya açık olduğu gibi toplumsal katılıma da hoş görü ile yaklaştığını belirtmektedir. Bu bakımdan Çaha'ya göre bu vasıflar sivil hayat, özel yaşam, siyasi katılım gibi özelliklere kapı aralayabilecek niteliktedir. İslam ile sivil toplum ilişkisine farklı bir yaklaşım ise İslam'ın demokrasiye tamamen yabancı olduğu ancak kendi içindeki istişare, farklı inançlara hoşgörü gibi çeşitli kavramlar sebebiyle sivil toplum benzeri bir kurumu inşa edebilecek potansiyele sahip olduğu şeklindedir. İslam ile sivil toplum arasındaki ilişkiyi incelemek üzere hazırlanan bir eserde Bassam Tibi (1998), İslam'ın sivil toplumu barındırabileceğini bunun da tarihinde farklı uygarlıklardan öğrenme ve onlarla etkileşime geçme kabiliyetinden anlaşılacağı kanaatinde dir

1990'lı yıllardan itibaren SSCB'nin dağılıp ardında pek çok devlet bırakmasıyla literatürde sivil toplum tartışmalarının önemli bir kısmı Batı dışı toplumlardaki sivil toplum mevcudiyetinin incelenmesine kaymıştır (Akşit, Tol, Küçükural, & Cengiz, 2005, s. 218). Bu tartışmanın bir ayağını da İslam ülkelerindeki sivil toplumun varlığı yahut yokluğu oluşturmaktadır. Bu hususta görüldüğü üzere uzlaşma bulunmamaktadır. Çalışmaya İslam'da sivil toplumu mümkün görmeyen görüşler yadsınarak devam edilecektir. Radikal bir tarafgirlikle muhtemel araştırmaların ve tarihi incelemelerin de önünü kesecek bu görüş sağlıklı ve nesnel bir tabana dayanmamaktadır. Bunun yerine elbette kendi farklılığını da dikkate alarak İslam'daki sivil toplum benzeri kuruluşlara odaklanmak daha doğru olacaktır.

İslam'da sivil toplum dendiği zaman karşımıza ilk çıkan kurum vakıflar olmaktadır. İslam coğrafyasında vakıflar üzerine yapılan onlarca çalışmadan anlaşılın vakıfların devletten bağımsız, özerk ve sivil kurumlar olduğudur. Osmanlı'daki vakıf sisteminin erken dönem sivil toplum kuruluşu olarak değerlendirilip değerlendirilemeyeceğini araştıran Buluş (2009),

vakıfların sosyal sorumluluğu merkeze alan tamamen gönüllülük esasına göre çalışan ve katılımcılığa açık üstelik ekonomik olarak özerk kurumlar olduğunu dile getirerek vakıfları bir sivil toplum kuruluşu olarak görmektedir. Osmanlı iktisadi ve toplumsal yapısı üzerine eserleriyle tanınan Çizakça (2005) da Osmanlı'da sivil toplum kurumu olarak ilk akla gelen örneğin vakıflar olduğunu iddia etmektedir.

İslam coğrafyasında sivil toplumdan izler arayanların vakıflardan sonra ikinci durağını ise tarikatlar oluşturmaktadır. Tarikatların sivil topluma benzeyen yahut ondan ayrışan yönlerinden evvel kısaca ortaya çıkışı izah edilecektir.

3.1. Tarikatların Ortaya Çıkışı

Tarikatların ortaya çıkışı hususunda literatürde çeşitli tasnifler mevcut olmakla beraber, bu çalışmada en sık kullanılan ayrıma başvurulacaktır. Tarikatların ortaya çıkışını, zühd dönemi-tasavvuf dönemi ve nihayetinde tarikat dönemi ayrımını takip ederek ortaya koyan bu tasnif Kara'nın (2013) çalışmasında detaylıca izah edilmektedir.

Zühd Dönemi

Bu dönem henüz tasavvuf kelimesinin kullanılmadığı yıllara tekabül etmektedir. Zühd kelimesi, Arap dilinde "dünyaya rağbet etmemek" manasına gelmektedir ve tasavvuf tarihinin ilk dönemine adını vermiştir. Bu dönemde, ileriki zamanlarda ayrıntılandırılacak olan kimi tasavvufi terimlerin ilk nüvelerine rastlanmaktadır. Kişinin zühd hayatı yaşayabilmesi için ne gibi pratiklere başvurması, nasıl davranması gerektiği gibi soruların sorusu cevaplandırılmaya çalışıldığı bu dönemde aynı zamanda müstakil bir ilim olarak tasavvufun da temeli atılmış oldu denebilir.

Tasavvuf Dönemi

Zühd Döneminin ardından İslami ilimlerin bir dalı olarak tasavvufun teşekkül ettiği ve kendini kurduğu dönem gelmektedir. Bu dönemin en belirgin özelliği kendine has bir terminolojinin ortaya çıkması ve daha da önemlisi ise Kuran ve Hadis gibi İslam'ın temel kaynaklarının batîni yorumlarının yapılmış olmasıdır. Tasavvuf kelimesinin kullanıldığı bu dönem, kimilerine göre tarikatların ortaya çıkmasına kadar sürmüştür. Kimilerine göreyse İbn Arabî'nin vahdet-i vücud nazariyesini ortaya atmasına kadar sürmüştür. Zühd dönemindekiler

zahid olarak adlandırılırken tasavvuf döneminde bu pratikleri icra eden kişilere sūfi denmektedir.

Tarikat Dönemi

Bugün anladığımız manada tarikat denen yapının ortaya çıkışı 12. yüzyılın ikinci yarısına tekabül etmektedir Zühd ve tasavvuf dönemlerinde ortaya konan ilim ve uygulanan dini pratikler adeta tarikat olarak isimlendirilen yapının ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Farklı insanların etrafında toplanan kitleler zamanla kurumsallaşmış ve farklı tarikatlar da böylece ortaya çıkmıştır.

3.2. Osmanlı'da Tarikatlar: Sivil Alan ile Siyasal Alanın Gelgitli İlişkileri ve Tarikatların Sivil Toplum Vasıfları Üzerine Bir Değerlendirme

Osmanlı'da tarikatlar hususuna baktığımızda ilk karşımıza çıkan muazzam bir çeşitlilik olduğudur. Çok çeşitli tarikatlar farklı tekkelerde kendi usullerine göre faaliyetlerini sürdürmekte ve insanları kendilerine çekmekteydiler. Bir sivil toplum örgütünün olmazsa olmaz koşulunu devletten özerklik olarak alırsak eğer tanzimat döneminden önce tarikatların tam anlamıyla özerk yapılar olduğu söylenebilir. İç işleyişinde ve tekke kurmada mutlak bir hareket serbestisine dayanan bu yapıların, özerklik, gönüllülük, herkese açık olma, sosyal sorumluluk gibi sivil toplumun taşıması gereken tüm vasıfları üzerinde taşıyan yapılar olduğu rahatlıkla söylenebilir. Ancak tanzimat ile beraber ve hatta tanzimatın biraz öncesinde devlet, toplum nezdinde son derece etkili olan bu kurumlar üzerinde egemenlik kurma amacıyla harekete geçmekten geri durmamıştır.

"Düzenlemek, nizam vermek" gibi manalara gelen Tanzimat, İmparatorluğun daha önce çıkardığı yüzlerce fermanı belli yönleriyle farklılaşmaktadır. Modern Osmanlı dönemi çoğunlukla Tanzimat Fermanı ile başlatılmaktadır. Tanzimat Fermanı, Osmanlı'nın modern bir devlet olma yolundaki gayretlerinin somutlaşmış ifadesi niteliğindedir. Tanzimat devri, İnalçık'ın (1992, s. 2) tanımıyla: Kuzey Afrika'nın sadece kâğıt üzerinde devlete bağlı olduğu, Balkan uluslarının isyan ettiği bir devirde "temel müesseseleri bozulmuş olan Osmanlı İmparatorluğunun yepyeni bir medeniyetle yükselen ve taarruza geçen Avrupa'nın ezici üstünlüğü karşısında yeniden teşkilatlanma teşebbüsünün kat'i safhası olarak telakki" edilebilecek bir girişimdir. Devleti kurtarmak, tüm etki sahiplerinin üzerine vazife saydığı

birincil amaçtır fakat devletin nasıl kurtarılacağı üzerine tartışmalar sürüp gitmektedir. Tüm bu tartışmalar dâhilinde toplumda bozulan ve nizam verilmesi gereken müesseselerden birisinin de tarikatlar olması her türlü sosyal yapıyı düzenlemek ihtirasında olan "tanzim edicilerin" gözünü tekkelere çevirmesine sebep olmuştur. Tanzimat'ın öncesinde ve sonrasında tarikatlara çok sayıda müdahalede bulunulduğunu görülebilmektedir.

Kronolojik olarak ilk müdahale oldukça dolaylı biçimde yapılmıştır. Bilindiği üzere İslam toplumunda vakıf kültürü çok gelişmiştir. Tekkeler de genellikle maddi ihtiyaçlarını kendilerine vakfedilen arazi-dükkân ve sair gayrimenkulden elde etmekteydiler. 1811 tarihinde çıkarılan bir fermanla, tekkelerin vakıfları Evkaf-ı Hümayun Nezaretine bağlanmıştır. Yine aynı fermanla tarikatlarda şeyhlik vazifesini ifa edecek kişinin kim olduğu hususunda Şeyhülislamlığa bilgilendirme yapılması zorunluluğu getirilmiştir. Evkaf-ı Hümayun Nezareti tekkelerin vakıf gelirlerini kontrol etmek, tekkelerin mali muhtariyetlerini engellemek ve belki de şeyhi; merkez tarafından istenmeyen açıklamalarda bulunan bir tekkeyi, maddi kısıtlamalarla tedip etmek amacını taşımaktadır (Kara, 2010, s. 30).

İlk doğrudan müdahale ise Yeniçeri Ocağının kapatılmasının ardından Ocağın resmi tarikatı konumunda olan Bektaşî tekkelerinin de kapatılması kararı ile gelmiştir. Anadolu'daki Bektaşî tekkeleri Nakşibendî şeyhlerine teslim edilmiş ve zaten muhtelif sebeplerle bölgede yayılmakta olan Nakşibendi tarikatının Anadolu'daki yayılım hızı ivmelenmiştir. Bu olayın hemen ardından siyasi alanın sivil toplum alanına müdahalesine farklı bir örneği de 1828 yılında II. Mahmut'un İstanbul'daki Halidi şeyhlerini sürgün etmesiyle görülecektir (Kılıç, 2006, s. 109).

Sivil toplum ve siyasi alanın birbirleri ile olan ilişkileri açısından Osmanlı tarihindeki en mühim gelişmelerden birisi ise Islahat fermanı sonrası dönemde Meclis-i Meşayih'in kurulmasıdır. Kelime manası "şeyhler meclisi" olan bu kurumun kuruluş amacı olarak tarikatlardaki ilmi seviye kaybının önlenmesi, şeyh olacak kişi için bazı kriterler getirilmesi gibi düzenlemelerin gerekliliği öne sürülmüştür. Ancak Meclis-i Meşayih kurumunun devlet hiyerarşisinde yerleştirildiği konum çalışmanın konusu açısından oldukça önemlidir. Meclis-i Meşayih, Şeyhülislamlığın altına yerleştirilmiştir. Bu düzenlemeyle Osmanlı döneminde uzun süredir mevcut olan ve zaman zaman birbiriyle sürtüşme de yaşayan tekke ve medrese yapıları arasında ilk kez bir ast-üst ilişkisi kurulmuş olmaktadır (Aybudak, 2014, s. 65).

Totaliter, hayatın her alanına müdahale etmek şekil vermek isteyen bir devletin olduğu yerde sivil toplumun gelişmesi imkânsızdır. Devlet müdahalesinden azade olma hali bir sivil toplum örgütünün en hayati özelliğini oluşturmaktadır. Elbette devletten azade olan her kurumu sivil toplum kuruluşu olarak saymak hatalı olacaktır ancak bunu muhakkak yerine getirilmesi gereken bir ön şart olarak almamız gerekir. Osmanlı feodal bir imparatorluk tanımlamasına harfiyen uymamaktadır. Farklı bir yapılanması bu sebeple farklı bir tarihi gelişimi vardır. Daha çok bürokratik imparatorluk olarak değerlendirilmektedir. Ve Osmanlı tarihine baktığımızda devlet mümkün mertebe her toplumsal alana müdahale edici olmak istemektedir. O bakımdan Osmanlı tarihinde devletten bağımsız kurumların izini sürmek istediğimizde elimizde çok geniş bir inceleme sahası olmamaktadır. Fakat bahsedildiği üzere bu alanlardan birisi de tarikatlardır ve tarikatlar Osmanlı'da sivil toplumun muadili olmaya en yakın alanlardan birisidir. Ancak 1811 yılında mali hususlarda adeta aba altından sopa göstermek niyetiyle yapılan bir düzenlemeyle başlayan tarikatlara müdahale devri 1866'da Meclis-i Meşayih'in kurulması ile had safhaya çıkmıştır. Denilebilir ki tarikatların özerklik vasfı bu süreçte kuvvetli biçimde zedelenmiştir. Ancak bu dönemin içinde ve sonrasında tarikatların siyasete olan ilgisi ve müdahalesi de artmıştır. Tarikatlara yönelik devlet müdahalesi ile tarikatların siyasete olan ilgisi arasında nesnel bir ilişki olup olmadığı araştırılmaya muhtaç bir alan olmakla beraber tarihi gerçek iki gelişmenin at başı gittiği şeklindedir.

Osmanlı'da tarikatların siyasi faaliyetler içine girmesi sivil toplum benzeri bir yapının siyasi alanda gördüğü aksaklıkları giderme çabası içine girmesi açısından önemlidir. Bu konuda ilk tarihi örnek Kuleli Vakası denen vakadır. Kuleli vakası Padişah Abdülmecit'i tahttan indirme hazırlıkları içinde olan bir grubun yakalanması vakasıdır. Grubun içinde bir tarikat şeyhinin de olduğu bilinmektedir (Şentürk, 2011, s. 26). Bu muhalefet devletin tarikatlara müdahalesine bir tepki olarak okunabilir. Görülmektedir ki devlet zaten çok kısıtlı bulunan özerk ve sivil alana müdahale ettikçe o alanın sakinleri de şiddet yöntemlerini içeren muhalefet hareketlerine dâhil olabilmektedir. Böylece bir sivil toplum örgütü olma vasfını tümünden kaybedebilmektedir.

Tanzimat ve sonrasında iyice bulanıklaşan sivil alan/siyasal alan ayrımı 19. yüzyılın ikinci yarısında ve II. Abdülhamit devrinde farklı bir boyut kazanır. 1864 yılında İstanbul'da Nakşibendî bir şeyh olan Ahmet Ziyaüddin Gümüşhanevi kendisine tekke aramaktadır.

Gümüşhanevi'nin tekke olarak kullanmaya karar verdiği yeni mekânı çok manidardır. Üst düzey devlet yöneticilerinin vazifelerini yürüttüğü Bâb-i Âli'nin tam karşısında satın aldığı metruk bir yapıyı ihya ederek kendisine tekke haline getirir. Gümüşhanevi'nin tekkesine seçtiği mekân dönemin siyasi çekişmeleri de göz önüne alındığında manidardır. O dönemde Osmanlı bürokrasisinde gelenekçi-yenilikçi mücadelesi mevcuttur ve iktidar sürekli olarak bir taraftan diğerine geçmektedir. Gümüşhanevi, etki alanını ve söylemini üst düzey devlet yöneticilerine de ulaştırmak, sadece halkı değil aynı zamanda devletin yönetiminde söz sahibi olan insanları da etkisi altına almak için böyle bir yol seçmiştir (Gündüz, 1984, s. 65). Osmanlı son dönem tarihinde sivil alanın siyasi alana şiddet usulleri gözetmeden müdahalesinin en önemli örneklerinden birisini Gümüşhanevi oluşturacaktır. II. Abdülhamit'e de danışmanlık yapan şeyh, bürokratları etkisi altına alarak siyasi alanda etki bırakmak istemektedir.

Gümüşhanevi örneğinin dışında iç ve dış politikada İslamcı denebilecek bir siyaset gütmeye uğraşan II. Abdülhamit devri siyasal alan/sivil alan işbirliğinin Osmanlı dönemindeki en mümtaz örneklerinden birisini oluşturmaktadır. Denge siyaseti ile devletin toprak kayıplarının önüne geçmeye uğraşırken, ülke dışındaki Müslümanlara da halife sıfatını kullanarak etki etmeye uğraşan padişah, bu amacını gerçekleştirme yolunda tarikatların kendisine yardımcı olabileceğini bilmektedir. Bu dönemde padişahın teşviki ile pek çok şeyh padişahın/halifenin istişare meclisinde bulunduğu gibi ülke dışında devletin ilgilendiği coğrafyalara pek çok halifeler göndermiştir (Turan, 2008, s. 309). Şeyhlerin padişah ile dirsek temasında bulunup ülke dışına halifeler göndermeleri de bu coğrafyada sivil toplum örgütlerinin devlet ile işbirliği geçmişinin olduğuna işaret etmektedir.

4. CUMHURİYET DEVRİ VE TARİKATLAR

4.1. 1923-1945: İlegal Dönem

Cumhuriyet devrinin din politikası üzerine literatürde çok sayıda eser mevcuttur. Ancak bu çalışmanın araştırma nesnesine katkı sağlamadığından ötürü bu hususta fazla durulmayacaktır. Öz olarak izah etmek gerekirse erken dönem siyasi elitlerinde; hukuki-siyasi ve sosyal hayata yön veren kurallar bütünüünün kaynağının bir din olmaması gerektiğine, böyle olursa bunun ancak dinin yozlaşmasına yol açacağına dayanan bir din algısının yerleşik olduğu söylenebilir. Dinin tamamen kişinin vicdani bir fonksiyonu olduğu, toplumsal manada söz

sahibi olamayacağı anlamına gelen böyle bir din algısı günümüzde *bireysel dindarlık* kavramı altında tanımlanmaktadır (Apaydın, 2006, s. 59).

Kısaca özetlenen yeni bakış açısı ekseninde 30 Kasım 1925'te kabul edilip 13 Aralık 1925'te yürürlüğe giren bir kanun ile Türkiye Cumhuriyeti sınırları içindeki tekke ve zaviyeler kapatılmıştır. Bu müdahale Osmanlı'dan cumhuriyete sivil alanın oluşumunda önemli yer tutabilecek bir yapının da illegal addedilmesi anlamına gelmekteydi. Siyasi alan sivil alana yeniden müdahale etmekte ve ideolojisine uygun bir sivil alanın inşasının hazırlığını yapmaktaydı

Elbette Cumhuriyetin din politikasının kuruluşundan bu yana istikrarlı olduğu iddia edilemez. Cumhuriyetin yaklaşık olarak ilk yirmi yılında devletten bağımsız dini kurumlar hususunda daha sert bir politika izlendiğini söylemek hata olmaz. Söz konusu yirmi yıllık dönemde özellikle Nakşibendî Tarikatı mensupları bir şekilde yeni duruma uyum sağlayarak tarikat yapısını yaşatmayı başarabilmiştir. Bunu gerçekleşmesine katkı sağlayan adaptasyon örneklerinden birisi Nakşîlerin, devletin resmi din örgütlenmesi olan Diyanet İşleri Başkanlığında imamlık-vaizlik gibi hiyerarşik açıdan çok yüksek olmayan ve pek göze batmayan makamlar edinip, camileri kendilerine örgütlenme merkezi olarak belirlemeleridir (Yavuz, 2003, s. 140). Gerçekten de günümüzün en büyük Nakşî gruplarından İskenderpaşa ve İsmailağa kollarının, kitlelere yayılımı ve hatta isimlerini kazanmaları İskenderpaşa Camii ve İsmailağa Camii üzerinden gerçekleşmiştir.

Bu yapıların yok edilemeyeceği anlaşıldığında ve tarikatlara karşı devletin sert politikası yumuşadığında siyasi alan ile tarikatların ilişkisinin mahiyeti de değişmeye başlamıştır. Tarikatların toplum içerisindeki *de facto* mevcudiyeti, özellikle çok partili dönemden sonra onların oy potansiyeli olarak görülmeye başlanması sonucunu doğurmuştur. Bu durumun bir neticesi olarak da siyasi alan ile tarikatlar daha ılımlı ilişkiler kurmaya başlamıştır (Gözaydın, 2009).

4.2. Niceliğin Niteliğe Sirayeti: Sivil Alandan Siyasal Alana Sıçrama

1945 sonrası dönem, pek çok faktörün etkisiyle özellikle de tarımda makineleşmenin yarattığı işsizlik sebebiyle Türkiye'nin çok büyük bir hızla kentleştiği bir dönemdir. İstatistiki açıdan 1950-60 arası döneme bakıldığında, 1950 yılında ülkedeki kentli nüfus 5,244,337 ve

kırsal nüfus 15,702,851 civarındadır. 1960 senesi nüfus verilerine bakıldığında ise kırsal nüfus, 3 milyon civarında artış göstermiş ve 18,895,089'a yükselmiş, kentsel nüfus ise 3,5 milyonun biraz üzerinde bir artışla 8,859,731'e ulaşmıştır (Işık, 2005, s. 60). Her ne kadar on yıllık süreçte kır nüfusu ile kent nüfusunun artışı arasında niceliksel olarak kent nüfusu lehine yarım milyonluk bir fark olsa da oransal olarak bakıldığında, kır nüfusunun on yıllık büyüme oranı %16'lar civarındayken kent nüfusu %65'in biraz üzerinde bir büyüme göstermiştir. Bu oranlar dönemin Türkiye'sindeki kentleşme hızının muazzam boyutlarını gözler önüne sermektedir. Niceliksel verilerin yanında kente göçen bu muazzam kitlenin, tamamının olmasa dahi bir kısmının, kentteki yalnızlığa karşı bir aidiyet arayışı içinde oldukları ve bu arayışın da İslami gruplara dâhil olarak sonlanabileceği ilave edilmelidir. "Toplumsal yalnızlıktan dolayı, gecekondulu aile, tutunacak dal olarak kendine yakınlık gösteren dinsel ya da siyasal akımlara yanaşır" (Şentürk, 2011, s. 310).

Tarikatların yaşanan hızlı kentleşme süreci ile büyüdüğü gerçeği, bu yapıların Cumhuriyet döneminde kendi işlevlerini revize etmeleri ile beraber düşünülmesi gerekmektedir. Osmanlı döneminde devlet, okula giden herkese zorunlu olarak temel dini bilgileri öğretmekteyken, cumhuriyet ile beraber bu durum ortadan kalkmıştır. Tarikat ismi verilen yapının esasında sayıca az bir kesime nitelik olarak yüksek bir dini eğitim verdiği ve kişiye uygulaması oldukça zor bir ibadet pratiği edindirdiği söylenebilir. Bu durum Osmanlı'da da ana hatlarıyla böyle devam etmiştir. Verilen eğitimin içeriği ve niteliği tartışmalarından azade biçimde bir tekkeye olan devamlılığın bireyi oldukça ağır dini pratiklere yönlendirdiğini söylemek hata olmayacaktır. Bu durumda da nicel olarak daha az kişinin tekkelere intisap ettiği bir durumun mevcudiyeti doğal karşılanmalıdır. Cumhuriyetle beraber dini eğitim hususunda devletin, toplumsal talebe kıyasla oldukça düşük bir arz gerçekleştirdiği bilinmektedir. Yukarıda da bahsedildiği gibi sosyal hayatta meydana gelen boşluğu doldurma görevini özellikle Nakşî şeyhleri üzerlerine alıp, toplumda en temel dini pratikleri yaşatmak amacını gütmeye başlamışlardır (Şentürk, 2011, s. 168). Toplumda en temel dini pratiklerin yaşatılması amacı ile ulaşılabildikleri kadar insana ulaşmayı hedefleyen şeyhler, zamanla tarikatların kendilerini yeniden örgütlemelerine neden olmuşlardır. Buna ilave olarak teknolojik gelişmenin ve kitle iletişim araçlarının da daha büyük bir kitleye ulaşmayı eskiye nazaran inanılmaz boyutlarda kolaylaştırdığı da muhakkaktır. Tüm bu gelişmelerin neticesi olarak

tarikata giren bireyin yüklenmesi gereken dini pratikler daha hafif tutulup nicelik olarak daha büyük kitlelere ulaşma gayreti baş göstermiştir.

1946 sonrası yaşanan çok partili siyasi hayat da dini faaliyetlerin göreceli olarak daha rahat yapıldığı bir ortamı beraberinde getirmiştir. Halen kanunen yasak olmasına karşın, tarikatlar ve her türlü İslami oluşumların, toplumun bir gerçeği olduğu de facto olarak kabul edilmiş, belki de bitirilemeyeceği anlaşılmış yahut bir oy potansiyeli olarak onlara karşı sessiz kalma yoluna gidilmeye başlanmıştır.

Böyle bir konjonktürde İstanbul özelinde bakılacak olursa Nakşibendî kollarından oluşan üç cemaat İsmailağa Cemaati, İskenderpaşa Cemaati, Erenköy Cemaati tabanını genişletmiştir. Bu üç İstanbul merkezli cemaatten sivil alandan siyasi alana sıçramayı gerçekleştiren ise İskenderpaşa Cemaatidir.

1958 yılında Fatih İskenderpaşa camiine tayin olan Şeyh Mehmet Zahid Kotku'nun imam olarak görev yaptığı caminin ismi, şeyhlik yaptığı Nakşibendi cemaatine verilir ve bu grup 1958 yılından itibaren İskenderpaşa Cemaati olarak adlandırılır. 1958-1970 arasında İskenderpaşa Cemaati din odaklı sivil toplum örgütü benzeri bir nitelik taşımaktadır. Kırdan kente göç yaşandıkça cemaatin tabanı büyümektedir ve İskenderpaşa Camii mekânsal merkez konumunu sürdürmektedir. 1970 yılında Şeyh Kotku'nun müritlerinden olan Necmettin Erbakan, sadece İslami siyaset güdecek bir siyasi parti kurma fikri hususunda yardım ve icazet almak üzere Kotku ile görüşür. Kotku fikri benimser ve onay verir. Partinin kuruluş ve Türkiye çapında teşkilatlanma aşamasında İskenderpaşa müritlerinin rolü büyüktür. Parti ile tekke arasında ilk zamanlarda özdeşlik o kadar üst düzeydedir ki partinin gençlik kolları sayılan akıncıların son genel başkanı Mehmet Güney "Tek partimiz vardı, MSP, tek tarikatımız vardı, İskenderpaşa" (Şentürk, 2011, s. 344) ifadesini kullanmaktadır. Elbette kuvvetli ve kitlelere yayılan bir siyasi hareket için MSP İskenderpaşa haricindeki dini gruplardan da destek talebinde bulunmuştur. Bu talep kimi gruplar tarafından kabul edilmiş kimi gruplar tarafından reddedilmiştir. Hangi dini grubun siyasi olarak hangi partiyi desteklediğinden ziyade çalışma açısından mühim olan söz konusu dönemde dini grupların sivil alandan siyasi alana sıçrama teşebbüsünde bulunduğu gerçeğidir. Milli Selamet Partisinin kuruluşu Türk siyasal tarihi açısından son derece önemlidir. Fakat farklı bir okuma ile sivil toplum alanındaki örgütlerin siyasal alanı şekillendirme uğraşı olarak da görülebilir. Belli bir niceliksel büyüklüğe

ulaşan İskenderpaşa Cemaati başta olmak üzere diğer Nakşi gruplar ve dini cemaatler niteliksel bir değişimle içinden bir siyasi parti çıkarmıştır.

4.3. Sivil Alana Dönüş

Siyasi partinin kurulması sivil toplum alanının siyasal alanı şekillendirme arzusu olarak okunabilir. Ancak bu noktadan sonra tarikatların ne kadar sivil toplum alanında kaldığı da sorgulanabilir ve sorgulanmıştır da. Konunun önemli araştırmacılarından Mardin (2012, s. 198), parti kurma hareketini Nakşibendiliğin operasyonel kodlarında bir değişiklik olarak görmektedir.

Bunun yanında Cumhuriyet rejimi yarım asır boyunca yavaş yavaş kökleşmiştir ve yeni rejimde laik nitelik taşıyan bir sivil toplum da elbette meydana çıkmaya başlamıştır. Sivil toplum örgütü olduğu hususunda hiç bir şüphe olmayan, Batı tipine tamamen uygun örgütlerin yanında tarikatları sivil toplum örgütü olarak nitelemek de giderek zorlaşmaktadır. Bu süreçte ülkedeki dini gruplar da meşru hukuki özneler olabilmek adına dernekleşme ve vakıflaşma yoluna gitmişlerdir. Örnek olarak İskenderpaşa Cemaatinin Mehmet Zahid Kotku'dan sonraki şeyhi Mahmut Esad Coşan, tekke ile siyasi parti arasına mesafe koyar ve tarikatın legal düzeyde tamamen sivil toplum kuruluşu olarak dernekler ve vakıflar çatısı altında örgütlenmesini sağlar. Hak-Yol vakfını kuran Coşan, bu vakıf çatısı altında tarikata legal bir görünüm kazandırma peşindedir. Kuruluş tarihi 1980 olan vakıf, bugün çeşitli yardım faaliyetleri yapan sıradan bir İslami kuruluş olarak görünse de bir tarikatın hukuki bir sivil toplum kuruluşu çatısı altında faaliyete geçmesi açısından ilktir. Hak-Yol Vakfının ardından Türkiye çapında çevre dernekleri kurulur. Vakıflaşma dernekleşme ayağının en önemli hamlelerinden birisi olarak da İskenderpaşa Cemaati diğer İslami gruplardan daha erken bir tarihte kadın derneklerini kurar. Tarikata bağlı kadınların kontrollü bir şekilde örgütlenmesi ve faaliyet yürütmesi de bu dernekler üzerinden gerçekleşir. (Aybudak, 2014, s. 100-106).

Esat Coşan'ın kurduğu vakıflar ve dernekleri değerlendiren Mardin (2012); bu hamleyi, Kotku zamanında hareketin operasyonel kodlarında yapılan yeniden inşanın tersine çevrilip tarikatın tekrar toplumsal alan içine konumlandırılması olarak görmektedir.

Özellikle 1990 sonrasında Türkiye'deki İslami gruplar, örgütlenmelerini legal düzeye taşıyarak dernekler ve vakıflar kurmuşlardır. Ve pek çok basın yayın icraatı gerçekleştirip

siyasi fikirler de dâhil olmak üzere tüm düşüncelerini bu organlardan dile getirmişlerdir. Herhangi bir siyasi parti ile organik bir bağ kurmamaya özen gösteren dini gruplar, 1965-1980 döneminde yaşanan siyasal alana aşırı dâhil olma halinden 1980-2000 yılları arasında yaptıkları sivil toplum hamlesiyle kurtulmuşlar ve sivil alana dahil olma yolunda çaba göstermişlerdir. Fakat bu süre zarfında siyasal alanı kendi konularından, gazetelerinden, dergilerinden, televizyonlarından ve radyolarından etkilemeye ve denetlemeye yönelik girişimlerde bulunmayı da ihmal etmemişlerdir. Kısaca 1980-2000 arası dönem tarikatların sivil toplum örgütleri tanımına en çok yaklaştıkları alan olarak değerlendirilebilir. Siyasi alanla ilişkileri de temel olarak olması gerektiği çerçevede, siyasi hareketlerle organik bağlar kurmadan, şiddet eylemleri içermeyen onları etkileme üzerine kurulmuştur.

4.4. 2000 Sonrası Dönem

28 Şubat süreci, İslami grupların kurduğu dernekler ve vakıflar açısından son derece zor geçmiştir. Siyasal alan, görece oluşan hoşgörü ortamında niceliksel olarak büyüyen ve toplumsal görünürlüğü artan İslami gruplara ve onların kurdukları sivil toplum örgütleri ile basın yayın kuruluşlarına tekrar müdahale etme gereği duymuştur. 2000-2010 arası dönem ise ülkede çoğulcu anlayış ve beraber yaşama fikrinin maziye izafeten kuvvetlendiği yıllar olarak not edilebilir.

2003 yılında başlayan Adalet ve Kalkınma Partisi iktidarı, İslami gruplar için daha hoşgörülü bir dönemin de başlangıcını ifade ediyordu. Ancak bu dönem aynı zamanda toplumsal alana ait olan tarikatların ve onların derneklerinin tekrar siyasal alan ile tehlikeli bir yakınlaşma kurduğu dönem olarak da okunmaya müsaittir.

1950 sonrası tarikatlara gösterilen müsamahakâr tutum sonrası tarikatlar, özellikle sağcı/muhafazakâr/İslamcı partilerin iktidar yahut iktidar ortağı olduğu durumlarda kendilerine zımnen “devlete iyi adam yetiştirmek” vazifesini biçmiş (Kara, 2012, s. 191) tir. Bu yaklaşımın sivil toplum alanında hareket eden ve toplumsal tabanlı ve tabandan tavana hareket ilkesini benimseyen tarikatların siyasal alana çok fazla ehemmiyet vermesi sonucunu doğurduğu şeklinde yorumlanabilir.

5. SONUÇ

Sivil toplum, özgün anlamıyla tamamen Batı dünyasında ve Batının tarihsel deneyimleri neticesinde ortaya çıkmış bir alandır. Ancak günümüzde Batı tipi yönetim şekilleri ve kapitalist ekonomi ile idare edilen devletler büyük bir çoğunluk oluşturmaktadır. Bu sebeple her coğrafya kendi tarihinde sivil topluma yahut ona tekabül edecek ögelere dair araştırmalarda bulunmaktadır. Böyle bir araştırmaya Osmanlı toplumsal tarihi adına girildiğinde vakıflar ve tarikatlar, sivil topluma kısmen de olsa benzeyen yapılar olarak temayüz etmektedir.

19. yüzyılın ilk çeyreğine kadar tarikatlardan bu coğrafyada sivil alana dair en örgütlü kurumlar olarak söz edilebilir. Kendini politik alandan ve politik iktidardan uzak tutan tarikatlar, bir süre sonra Batılılaşma hareketleri sonucunda politik alanın tanzim etmek istediği yapılar olarak görülmüştür. Bu tarihten itibaren Cumhuriyet ilan edilene kadar geçen yaklaşık 100 yıllık süreç siyasal alanın sivil topluma yoğun müdahalesi şeklinde okunabilir. Muhtemelen bu müdahalenin bir neticesi olarak da tarikatların ve tarikat şeyhlerinin de politikaya dair görüşleri, siyasal alana müdahale girişimleri de bu tarihi aralıkta ortaya çıkmaktadır. Yani Osmanlı açısından bakılırsa 19. yüzyıla kadar siyasal alan/sivil alan ayrımı -sivil olana çok dar bir alan ayrıldığını akıldan çıkarmayarak- huzurlu biçimde sürdürülmekteyken bu tarihten sonra bu iki alan arasındaki müdahalelerin ve etkileşimin arttığı ve sınırın muğlâklaştığı görülmektedir.

Cumhuriyet dönemine bakıldığında 1923-1945 arası dönemde tarikatlar illegal örgütler olarak nitelendirilmiş ve faaliyetleri de yasaklanmıştır. Bu dönemde yer altına çekilen tarikatlar, devletin yok etme niyeti ile yaptığı müdahalelere karşı hayatta kalmaya çabalarken aynı zamanda toplumsal düzeyde devlet tekelinde oluşturulmaya çalışılan bir kültürün de direnme merkezi olarak konumlanmıştır (Sarıbay, 2001, s. 30). Böylece mecburiyetten de olsa devletten ayrı konumlanmış ve toplumsal alana yaklaşmıştır.

1946 ve sonrasındaki çok partili hayatta hızlı kentleşme gibi çeşitli dışsal faktörlerin de etkisiyle tarikatlar hem görece hareket serbestisi elde etmiş hem de niceliksel olarak büyüme fırsatı yakalamıştır. Fakat bu dönemdeki temel çelişkisi yavaş yavaş ortaya çıkan batı tipi sivil toplum örgütleri karşısında demode, bir lidere sıkı sıkıya bağlı örgütler olarak görülmeye başlanması olarak ifade edilebilir.

1965-1980 dönemi, tarikatların sivil toplum örgütü olma kapasitesi açısından bakıldığında yeniden sivil alan/siyasal alan çizgisinin muğlaklaştığı bir dönem olarak okunabilmektedir. Niceliksel büyümesini politik sahada avantaja çevirmek isteyen İslami gruplar bir siyasi parti kurmuş, bu siyasi partinin Türkiye çapında teşkilatlanmasına üst düzeyde yardım etmiş ve neredeyse organik olarak siyasi partiye eklemlenmiş vaziyete gelmişlerdir. Bu hamle, bir sivil toplum örgütünün siyasal alana müdahale etme isteğinden daha fazla bir şeydir. Bu, sivil toplum alanında faaliyet gösteren bir topluluğun kendisini siyasal alanda faaliyet gösteren bir topluluğa dönüştürme sürecine yakın bir hamledir ve literatürde de öyle değerlendirilmektedir.

1980 sonrasında ise tarikatların tekrar sivil alana dönmelerine şahit olunmaktadır. Üstelik bu dönemde seküler sivil toplum örgütleri karşısındaki biçimsel dezavantajını da egale edecek şekilde dernekler ve vakıflar aracılığıyla örgütlenmeye önem verilmiştir. Hukuki biçim olarak modern anlamda sivil toplum örgütü olmanın şartlarını yerine getirmeye çalışan tarikatlar, içsel olarak bakıldığında hala belli başlı soru işaretlerini bünyesinde barındırmaktadır. Şeyhin tartışılmaz liderliği, bireyciliğin ön planda olmaması gibi unsurlar bu bakımdan değerlendirilebilir. Ancak siyasal alanla girdikleri etkileşim bu dönemde sivil toplum örgütü için daha münasip ve kendi sivil varlığını anlamsız kılmayacak düzeydedir. Bu dönemde tarikatların mümkün mertebeye toplumsal alanın içinde kalarak dışarıdan eleştiriler ve tavsiyeler ile siyasal alanı etkileme çabası içine girdiği söylenebilir.

28 Şubat sürecinin hemen ardından gelen AK Parti iktidarı yıllarında ise tarikatların tekrardan siyasal alan ile yakınlaştıkları gözlemlenebilmektedir. İktidarın maddi olanaklarından da yararlanan İslami dernek ve vakıflar, sivil toplum örgütü olmanın ön şartı sayılabilecek devletten bağımsızlık özelliğini de tehlikeye atmışlardır.

Hülasa edilecek olursa tarikatlar bu topraklarda Batı'da çıkan sivil toplum örgütlerinin muadili sayılabilecek yahut en azından sivil toplum benzeri bir yapı oluşturma potansiyelini bünyesinde barındırdığı gözlemlenen az sayıdaki kuruluşun birisidir. Ve onların siyasal alan ile olan etkileşimi dönemlere göre farklılık gösterebilmektedir. Siyasal alana fazla yakınlaştıkları devirlerde kendilerinin sivil toplum örgütü olarak nitelenmesi giderek güçleşmekte olduğu gözlemlenmektedir.

Kaynakça

- Akşit, B., Tol, U. U., Küçükural, Ö., & Cengiz, K. (2005). Türkiye ve Orta Doğu'da Sivil Toplum Tartışmaları. I. sunar içinde, *Sivil Toplum ve Demokrasi* (s. 213-259). İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Apaydın, H. (2006). Atatürk'ün Dine Bakışına Psiko-Sosyal Bir Yaklaşım. *KSÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(1), 57-66.
- Aybudak, U. (2014). *Nakşibendiliğin Politik Evrimi ve İskenderpaşa Cemaati*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yüksek Lisans Tezi).
- Bayhan, V. (2002). Demokrasi ve Sivil Toplum Örgütlerinin Engelleri: Patronaj ve Nepotizm. *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 26(1), 1-13.
- Bernhard, M. (1993). *The Origins of Democratization*. New York: Columbia University Press.
- Buluş, A. (2009). Sivil Toplum Kuruluşlarına Tarihsel Bir Örnek: Osmanlı Vakıfları. *Selçuk Üniversitesi İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*(16), 22-36.
- Bumin, K. (1981). *Sivil Toplum ve Devlet*. İstanbul: YAZKO.
- Cohen, J., & Arato, A. (2013). *Sivil Toplum ve Siyasal Teori*. (U. Bayraktar, Çev.) Ankara: Efil Yayınevi.
- Çaha, Ö. (2004). *Açık Toplum Yazıları*. Ankara : Liberte Yayınları.
- Çizakça, M. (2005). Sivil Toplum Kuruluşları İslam Dünyası ve Demokrasi. L. Sunar içinde, *Sivil Toplum ve Demokrasi* (s. 171-177). İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Gellner, E. (1994). *Conditions of Liberty: Civil Society and Its Rivals*. London: Penguin Press.
- Giddens, A. (1992). *The Nation State and Violence: A Contemporary Critique of Historical Materialism*. Cambridge: Polity Press.
- Gözaydın, İ. (2009). *Diyanet: Türkiye Cumhuriyeti'nde Dinin Tanzimi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Gündüz, İ. (1984). *Gümüşhanevi Ahmed Ziyaüddin Hayatı-Eserleri Tarikat Anlayışı ve Halidiyye Tarikatı*. İstanbul : Seha Neşriyat.
- İnalcık, H. (1992). *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*. İstanbul: Eren Yayıncılık.

- Işık, Ş. (2005). Türkiye'de Kentleşme ve Kentleşme Modelleri. *Ege Coğrafya Dergisi*(14), 57-71.
- Kara, İ. (2012). *Cumhuriyet Türkiyesi'nde Bir Mesele Olarak İslam 1*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Kara, M. (2010). *Metinlerle Günümüz Tasavvuf Hareketleri*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Kara, M. (2013). *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Kean, J. (1993). *Sivil Toplum ve Devlet Avrupa'da Yeni Yaklaşımlar*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Kılıç, R. (2006). Osmanlı Devletinde Yönetim Nakşibendi İlişkisine Farklı Bir Bakış; Halidi Sürgünleri. *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*(17), 106-116.
- Mardin, Ş. (2012). *Türkiye İslam ve Sekülerizm*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Parlak, B. (2013). *Yönetim Bilimi ve Çağdaş Yönetim Teknikleri*. İstanbul: Beta Yayınları.
- Sarıbay, A. Y. (2001). *Postmodernite Sivil Toplum ve İslam*. İstanbul: Alfa Basım Yayın.
- Savran, G. (1987). *Sivil Toplum ve Ötesi: Rousseau, Hegel, Marx*. İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Seyyar, A. (2007). *Ansiklopedik Sosyal Bilimler Sözlüğü*. İstanbul: Değişim Yayınları.
- Stillman, P. (1980). Hegel's Civil Society: A Locus of Freedom. *Chicago Journal*, 12(4), 622-646.
- Şentürk, H. (2011). *Türkiye'de İslami Oluşumlar ve Siyaset İslamcılık*. İstanbul: Çıra Yayınları.
- Tibi, B. (1998). İslam Uygarlığında Sivil Toplumun Kültürel Dayanağı İslam ve Demokrasi-Uygarlıklar Arasındaki Köprüler. E. Özdalga içinde, *Sivil Toplum, Demokrasi ve İslam Dünyası* (s. 36-48). İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- Tosun, G. E. (2001). *Devlet-Sivil Toplum İlişkisi*. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Turan, N. S. (2008). Osmanlı Hilafetinin 19. Yüzyılda Zorlu Sınavı: II. Meşrutiyet'e Giden Süreçte ve Sonrasında Makam-ı Hilafet. *İÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*(309), 281-322.
- Uğur, A. (1998). *Batı'da ve Türkiye'de Sivil Toplum: Kavram ve Olgunun Gelişim Serüveni*. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- Walzer, M. (1992). Sivil Toplum Düşüncesi: Toplumsal Yapılaşmaya Doğru Bir Adım. *Birikim*(37), 33-41.
- Yavuz, H. (2003). *Islamic Political Identity in Turkey*. New York: Oxford University Press.

Yayla, A. (2003). *Siyasi Düşünce Sözlüğü*. Ankara: Liberte Yayınları.